УДК 811.512.145; 81`374

Р.Т. Сәфәров

ТЕЛ КУЛЬТУРАСЫ ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ ЧЫГАНАГЫ БУЛАРАК АКТИВ СҮЗЛЕК

У лексикографов было и есть большое желание составить такой словарь, который отвечал бы на все запросы пользователей. В начале XXI века на фоне активного развития мировой лексикографии стали появляться новые типы лексикографических источников, которые приближают нас к некому идеальному словарю. В данной статье мы попытались показать специфику одного из таких лексиконов, названного в русской лексикографии активным словарем, проиллюстрировав его примером из татарского языка (словом сугыш ‘война’). В краткой форме была описана зональная структура, наиболее важные составляющие предполагаемого словаря. На наш взгляд, такой труд актуален для татарского языка и для тех, кто хочет правильно на нем говорить.

Ключевые слова: лексикография, татарский язык, типология словарей, активный словарь, пассивный словарь.

The lexicographers had and still have a great desire to compile a dictionary that would answer all user requests. At the beginning of the XXI century, against the background of the active development of world lexicography, new types of lexicographic sources began to appear, which bring us closer to a certain ideal dictionary. In this article, we tried to show the specifics of one of these lexicons, called an active dictionary in Russian lexicography, illustrating it with an example from the Tatar language (the word сугыш is ‘war’). We described a zonal structure, the most important components of the proposed vocabulary in short form. In our opinion, such a work is relevant for the Tatar language and for those who want to speak it correctly.

Key words: lexicography, Tatar language, typology of dictionaries, active dictionary, passive dictionary.

Тел белемендә *лексикографик компетенция* дигән төшенчә бар. Бу төшенчә танып белү һәм коммуникатив мәсьәләләрне чишү өчен сүзлеккә мөрәҗәгать итү кирәклеген аңлау, сүзлекнең төрен һәм жанрын исәпкә алып, кирәкле лексикографик басманы сайлый белү, сүзлек текстын кабул итә һәм аннан сүз турында кирәкле мәгълүматны ала, төрле сүзлекләрне чагыштыра белүне белдерә [Козырев, Черняк, б. 12–13].

Мондый компетенциянең булмавы (яки бик түбән булуы) сүзлектән тиешле дәрәҗәдә файдаланырга мөмкинлек бирми, сүзлекне укудан интеллектуаль канәгатьлек алу турында сүз дә бара алмый. Без бүген татарлар арасында лексикографик культура үсешен шактый түбән дип бәялибез. Һәрхәлдә, нинди дер сүзнең мәгънәсен, әйтелешен яки башка үзенчәлеген карау өчен сүзлеккә мөрәҗәгать итү

гадәти күренеш диюе кыенрак. Ә менә Роберт Илсонның мәгълүматларына караганда, инглиз гаиләләренең 90%ында ким дигәндә (!) бер аңлатмалы сүзлек бар икән; Британиядә сүзлекләр рецепт китапларына (гаиләләрнең 70 %да бар) һәм хәтта Библиягә (гаиләләрнең 80%да бар) караганда популяррак булып чыккан [Ilson, б. 1]. Болар – инглизләрнең үз телләренә, аны дөрес кулланырга тырышуларына, яңа яки билгесез сүзләрнең мәгънәләрен белүгә нинди зур әһәмият бирүен күрсәтә торган саннар.

Без, ни кызганыч, мондый саннар белән мактана алмыйбыз. Югыйсә татар материалында да аңлатмалы сүзлекләр дә, тәрҗемәле сүзлекләр дә төзелеп, нәшер ителеп тора. Мондый типтагы һәм башка төрле сүзлекләр турында библиографик күрсәткечләргә карап кына да фикер йөртергә була. Аларның иң тулылары – Г.К. Якупованың «Библиография по татарскому языкознанию (1778–1980)» (1988), Ф.С. Хәкимҗанов һәм Т.Х. Хәйретдиноваларның «Татар теле белеме библиографиясе (1981–1997)» (1998), К.М. Миңнуллин һәм Р.Н. Вәлиуллинарның «Татарский язык в словарях: библиографический указатель (1801–1998)» (1998), Р.Н. Кәримуллина, К.Р. Галиуллин һәм Г.Н. Кәримуллиналарның «Государственные языки Республики Татарстан в словарях: аннотированный библиографический указатель (1951–2015)» (2017).

Бу мәкаләдә югарыдагы күрсәткечләрнең берсендә дә булмаган сүзлек тибына тукталып үтмәкче булабыз. Рус лексикографиясендә Ю.Д. Апресян аны *актив сүзлек* дип атый [Активный словарь..., т. 1, б. 5]. Галим фикеренчә, «актив сүзлек» дию пассив сүзлекләрнең булуын да танырга мәҗбүр итә. Шуңа күрә дә бу терминнарның бернизкадәр шартлы булганлыгын да әйтеп үтә. Чыннан да, сүзлекләрнең типологиясен тасвирлаган фәнни хезмәтләрдә без актив һәм пассив сүзлекләрнең булуы турында мәгълүмат тапмадык [Козырев, Черняк, б. 64–72]. Әмма Ю.Д. Апресян тәкъдим иткән терминнардан файдаланып, аларның нindilekләрен, аермалары нәрсәдә булуын күрсәтеп үтмәкче булабыз.

Пассив сүзлекләр кемнәрнең дә булса билгеле бер телдә язылган текстларын аңлау өчен төзелә. Бу максатка сүзләрнең формалары һәм мәгънәләре турында иң гади мәгълүматны җиткерү белән ирешелә, еш кына ул сүзләрнең кулланылыш үрнәкләре дә бирелми. Пассив сүзлектә бик күп сүзләр булырга тиеш, югыйсә кулланучы нинди дә булса ирекле текстны аңлау өчен кирәкле чаралар белән тәэмин ителмәгән була.

Татар телен чагылдырган иң тулы пассив сүзлекләр буларак 1966 елда басылган «Татарча-русча сүзлек» (38 000 баш сүз), 1977–1981 елларда дөнья күргән өч томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (32 880 баш сүз, 14 010 тезмә сүз һәм фразеологик берәмлек), 2005 елда чыккан бер томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (52 000 баш сүз, 6 000гә якын фразеологизм), 2007 елгы ике томлы «Татарча-русча сүзлек» (56 000 баш сүз, 7 400 фразеологизм), 2015–

2021 елларда нәшер ителгән алты томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (чама белән 70 000гә якын баш сүз, 10 000нән артык фразеологизм, төгәл саны әлегә билгеле түгел, алтынчы том төзелү процессында) күрсәтергә мөмкин. Бу сүзлекләр ярдәмендә татарча тексттагы аңлашылмаган сүзләрнең мәгънәләрен яки русчага тәрҗемәләрен ачыклап була. Болар татар теленең иң тулы сүзлекләре, шулай да сүз саны ягыннан башка телләрнең күпкә күләмлерәк лексикографик чыганаклары бар. Чагыштыру өчен, инглиз теленең 2004 елда нәшер ителгән сүзлегендә лөгатьлекне 350 000 сүз тәшкил итә.

Югарыда телгә алынган алты томлы сүзлектән, пассив сүзлектәге бер үрнәк буларак, ‘сугыш’ мәкаләсенә тукталыйк.

СУГЫШ *и.* 1) Сугу (*1 мәгъ.*) хәрәкәте; сугу рәвеше. *Аулакта инде, билгеле, җырлашасың, арка сугыш, балдак салыш уйныйсың.* А. Шамов

2) Бер-береңә сугу, кыйнаш. *Урамнарда гауга, сугыш, кеше кыйнаш кебек күренешләргә тап булмадым.* Р. Батулла. *Берәрсенең борыны яки ияге дә җимерелсә тагын, театр да килми торган авылыбыз өчен ай буе көлә-көлә сөйләрлек, күңел ачарлык тамаша итеп кабул иткән булыр идек ул сугышны.* Ф. Баттал

3) Төрле дәүләтләр, илләр, армияләр һ.б.ш. арасындагы кораллы көрәш. *Сугыш беткәнгә өч-дүрт ел узган булса да, рәтле тормыш күргән юк әле безнең.* Р. Сәгъди

4) Шул көрәшнең аерым бер бәрелеше. *Кичә каты сугыш булды. Немецларны тозлап-борычлап пешердек.* Г. Кутуй. *Әмма Рига өчен сугышта немец шулчаклы нык каршылык күрсәтте, хәтта күпне күргән сугышчыларның да моңа исләре китте.* Х. Камалов [Татар теленең..., б. 221].

Мәкаләнең күләмен берникадәр чикләү өчен, фразеология өлешенә кермәскә булдык.

Актив сүзлекләр, беренче чиратта, потенциаль кулланучыны билгеле бер телдә үз текстларын дөрес төзү өчен кирәк булган бар нәрсә белән дә тәэмин итү өчен эшләнә. Бу ноктадан караганда, сүзлектәге сүзләр саны күпкә азрак та булырга мөмкин. Шул ук вакытта һәр сүз турында мәгълүмат мөмкин кадәр тулы булырга тиеш. Сөйләмдә сүзләрне дөрес һәм урынлы куллану өчен, аларның грамматик формаларын һәм мәгънәләрен генә белү җитми. Болар белән бергә сүзнең төрле мәгънәләренең стилистик, синтаксик һәм башка сүзләр белән бәйләнеш үзлекләре, просодик кагыйдәләре, кулланышларының прагматик шартлары, синонимнары, антонимнары, конверсивлары, дериватлары һәм аналоглары, лексик дөньясы һ.б. үзләштерелергә тиеш. Әлеге категорияләрне чагылдыру өчен, югарыда телгә алынган ‘сугыш’ лексемасын алып карыйк. Сүзлек мәкаләсен төзү үрнәге булып «Рус теленең актив сүзлеге» хезмәт итте. Шуны да искәртергә кирәк: күләмне берникадәр чикләү максаты белән, без биредә ‘сугыш’ сүзенең аңлатмалы сүзлектәге 3 нче мәгънәсен генә алдык.

СУГЫ́Ш, *и.*; тарт. *-ы*; юн. *-ка*; чыг. *-тан*

Сугыш вакытында ул эвакуацияләнә. Сугыш чоры балалары. Сугышка ул үзе теләп китте. Бөтендөнья сугышлары.

МӘГЪНӘ. *А3 өчен А1 белән А2 арасындагы сугыш* ‘А3 максатына ирешү өчен, А1 һәм А2 дәүләтләре, халыклары яки зур төркемнәре арасындагы кораллы көрәш’.

БАШКАРЫЛЫШ.

А1▪ юн. *каршы*: *Япониягә каршы сугыш*

▪ нинди: *бактериологик сугыш*

А2▪ баш. *белән*: *илбасарлар белән сугыш*

▪ нинди: *дәһшәтле сугыш*

А1 + А2 ▪ баш. *белән* баш. *арасында(гы)*: *Көньяк белән Төньяк арасындагы сугыш*

▪ күпл. баш. *арасында*: *күрше дәүләтләр арасында сугыш*

А3▪ баш. *өчен*: *ватан өчен сугыш*[1]

📌 А1 ролендә, илләр, халыклар, кабиләләр исемнәре белән беррәттән, императорлар, патшалар яки гаскәрбашлар исемнәре дә кулланыла ала: *Аксак Тимер сугышлары*.

ЯРАШУ. *Дәһшәтле <авыр, каты, канкойгыч, рәхимсез, зур> сугыш; игълан ителмәгән <игълан ителгән> сугыш; бактериалогик сугыш; локаль <региональ> сугыш; 1812 елгы сугыш; сугыш вакыты <чоры, еллары>; сугыш кыры <мәйданы>; сугыш хәрәкәтләре; сугыш кирәк-яраклары; һөҗүм <саклану, оборона> сугышы, азатлык сугышы, атом <төш> сугышы, партизан[нар] сугышы; гражданнар <ватандашлар> сугышы; Кырым <Әфган> сугышы; Бөек Ватан сугышы; Беренче <Икенче> бөтендөнья сугышы; август сугышы, егерменче гасыр сугышы; диңгездә <коры җирдә> сугыш; азатлык өчен сугыш; сугыш ветераны <инвалиды>; сугыш корал[лар]ы; сугыш башлану <бетү, тәмамлану>; сугыш чыгу; сугыш башлау; сугыш игълан итү; сугыш алып бару, сугышта җиңү <җиңелү>; сугышка китү; сугышта һәлак булу <үлү, шәһид китү>; сугыштан кайту; сугыш бару; сугышка кадәр <хәтле>, сугыш алдыннан, сугыштан соң, сугыш вакытында, сугыш турында <хакында>.*

🕮 *Күңелне әллә нинди кара шом баса, гүя кайдадыр канлы сугыш башланган да шуның шәүләсе монда төшкән* (Г. Әпсәләмов). *Сугыш бәетләре (француз сугышы, төрек сугышы, япон сугышы, герман сугышы, гражданнар сугышы турындагы бәетләр)* (Гали Рәхим). *Шуңа күрә дә без тыныч тормышның кадерен белергә, яңа сугышны булдырмаска тиешбез* (Р. Миңнуллин)

СИН: *хәрби хәрәкәт, хәрби конфликт, кораллы конфликт,* иск. *орыш, яу*; ДЕР: *сугышчы, сугышташ, сугышчан.*

---

[1] Башкарылыш зонасының материалы лексеманың семантик актантлары белән бәйле. Үрнәк итеп бирелгән схемалар аңлатмадагы барлык актантларны тасвирламый, алар зонаның нindiлеген күрсәтү өчен җитәрлек санда гына бирелде.

Күренгәнчә, шартлы актив сүзлектә ‘сугыш’ сүзенең дүрт лексемасыннан берсе турында гына бирелә торган мәгълүмат шартлы пассив сүзлектә күрсәтелгән бөтен сүз турындагы мәгълүматка караганда бермә-бер күбрәк.

Сүз төркеменә, куллану ешлыгына, фразеологизмнар ясавына һ.б. билгеләренә карап, актив сүзлектәге баш сүз турындагы мәгълүматны тәшкил иткән мәкалә төрле зоналарга бүленә. «Рус теленең актив сүзлеге»ндә сүзлек зоналарының саны 13 кә кадәр җитәргә мөмкин:

1. Грамматик һәм стилистик мәгълүматы бирелгән вокабула исеме (баш сүз). Гадәттә, рус теле сүзлекләрендә грамматик категориялардән сүз төркеме, грамматик җенес, сүзнең иялек килешендәге формасы, төрләнүдә кыенлык тудырган башка формалар бирелә.

2. Синопсис, яки сүзлек мәкаләсенең кыскартылган формасы (күпмәгънәле сүзләр өчен, чөнки мондыйларның тасвирлау күләме бик зур була ала).

3. Лексема бирелеше (әгәр сүз күпмәгънәле булса), шулай ук грамматик һәм стилистик мәгълүматы белән.

4. Сүз яки лексеманың кулланышына мисаллар. Бу очракта барлык мисаллар да лексикографлар тарафыннан тәкъдим ителә һәм, гадәттә, сүзтезмәләр итеп бирелә.

5. Сүз яки лексеманың мәгънәсен аңлату. Зона билгесе – МӘГЪНӘ. Мәгънә башта субъект яки субъектлар һәм объект яки объектлар санынча шартлы схема рәвешендә, шуннан соң аңлатмалы сүзлекләрдәге кебек дефиниция формасында бирелә.

6. Аңлатмага комментарийлар. Зона билгесе – 📌. Сүзлектәге лексеманың аңлатмасы, билгеле, бөтен нечкәлекләрне исәпкә алып бетерә алмый. Менә комментарийларда шул нечкәлекләр күрсәтелә.

7. Башкарылыш моделе (предикатлы лексемалар өчен). Зона билгесе – БАШКАРЫЛЫШ. Бирелә анализлана торган сүзнең башка сүзләр белән нинди чаралар ярдәмендә бәйләнешкә керүе күрсәтелә.

8. Башкарылыш моделенә комментарийлар. Зона билгесе – 📌.

9. Сүз яки лексемага хас актант булмаган синтаксик конструкцияләр. Зона билгесе – КОНСТРУКЦИЯЛӘР.

10. Лексик-семантик ярашу. Зона билгесе – ЯРАШУ. Бу зонада лексеманың һәр сүз төркеменнән нинди сүзләр белән яраша, бәйләнешкә керә алуы күрсәтелә. Зона шактый күләмле булырга мөмкин, чөнки лексемага мөмкин кадәр киң контекст бирелә.

11. Иллюстрацияләр. Зона билгесе – 🕮. Бу зонада, гадәти аңлатмалы сүзлектәге кебек, лексеманың телдә кулланылуын исбатлау максаты белән, матур әдәбияттан, публицистикадан җөмләләр китерелә. Башлыча, хәзерге сүзлекләрдә мондый мисаллар һәр телнең милли корпусыннан алына.

12. Сүз яки лексемаларның лексик дөньясы. «Лексик дөнья» дип шартлы рәвештә сүзлектә баш сүз белән бәйле булган зур гына катлам лексик берәмлекләр аталган. Боларга синонимнар, аналоглар, конверсивлар, антонимнар һәм дериватлар керә. Моннан тыш, баш сүзнең

яки лексеманың синонимы (антонимы һ.б.) буларак башка лексемалар гына түгел, сүзтезмәләр һәм хәтта фразеологизмнар да карала.

13. Бөтен сүзгә караган фразеология. Зона билгесе – ♦. Фразеология бирелеше үзе аерым җентекле тасвирлауны таләп иткәнгә, ул өлешкә без аерым туктап тормадык.

Шулай итеп, мондый төр сүзлек лөгатьлегендәге сүз һәм аның аерым мәгънәләре (лексемалары) турында мөмкин кадәр тулы мәгълүмат бирүне күздә тота. Анда сүзнең грамматик билгеләре һәм просодиясеннән алып, семантик, синтаксик, фразеологик, контекстуаль үзенчәлекләренә кадәр башка бер сүзлектә дә бу рәвештә бирелми торган тулы мәгълүмат урын ала.

Безне кызыксындырган мәгънәдә актив лексикографиянең туган елы буларак 1910 ел каралырга тиештер. Нәкъ шул елда Альбрехт Ройм тарафыннан төзелгән «Petit dictionnaire de style à l'usage des Allemands» француз сүзлегенең Лейпцигта беренче басмасы дөнья күрә. 20 еллап вакыт үткәч (1931 елда), шул ук авторның «A Dictionary of English Style» инглиз сүзлегенең беренче басмасы нәшер ителә. Ике сүзлеккә дә якынча алты мең чамасы сүз кертелгән, исемнәр һәм фигыльләр генә диярлек, ләкин һәр сүз турындагы мәгълүмат шактый күләмле һәм аерым милли телнең тулы аңлатмалы сүзлеге белән чагыштырыла ала. Илленче еллар башында ике сүзлек тә ул вакыттагы ГДРда кабат басылып чыга. Шулай булуга карамастан, узган гасырның кырыгынчы еллары ахырында төрле Европа илләрендә актив типтагы сүзлекләр туплангач, бу жанр асылда дәвам ителмәде, яңадан ачылды, дип саный белгечләр [Апресян, б. 120].

Хәзерге актив сүзлекләрнең берьюлы берничә максаты бар. Беренчедән, алар ана телләрендә сөйләшкән кешеләрнең тел культурасын үстерү өчен эшләнә. Икенчедән, алар телне чит тел буларак өйрәнүчеләрнең ихтыяҗларына хезмәт итәләр. Өченчедән, алар билгеле бер телдә сөйләшүче халыкның бөтен тел культурасы ачкычы ролен уйныйлар, һәм шул рәвешчә бу культураны дөньяда таныту өчен үтә әһәмиятле функция үтиләр.

«Рус теленең актив сүзлеге» РФА Рус теле институтында 2006 елда төзелә башлый. 2014 елда аның беренче (А–Б хәрефләре), икенче (В–Г хәрефләре), 2017 елда өченче (Д–З хәрефләре) томнары дөнья күрде [Активный словарь..., т. 1, 2, 3]. Сүзлек өстендә эш дәвам итә.

Бу фонда татар лексикографиясенең калышуы күзәтелә. Гәрчә татар материалында актив типтагы сүзлек төзү өчен җитәрлек нигез чыганаклар бар. Монда, беренче чиратта, алты томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н һәм Татар теленең язма корпусы (https://www.corpus.tatar), Татар матур әдәбияты корпусы (http://litcorpus.antat.ru/), «Туган тел» татар гомумтел корпусы (http://www.tugantel.tatar/) кебек ресурсларны күз уңында тотабыз. Болардан тыш, актив сүзлекнең төрле зоналарын эшләгәндә ярдәмче чыганак булырлык хезмәтләр, мәсәлән, И.Ф. Зарипованың «Татар телендә сүзләр бәйләнеше

сүзлеге» (Уфа, 2012, 2013), Ш.С. Ханбикова белән Ф.С. Сафиуллинаның «Татар теленең синонимнар сүзлеге» (Казан, 2014) һ.б., һәм иң мөһиме, бу эшне башкарырлык тәҗрибәле практик лексикографлар бар. Хәзергә татар теленең актив типтагы сүзлеген төзү бурычы, һичьюгы исемнәр яки сыйфатлар өчен булса да, актуаль эш юнәлеше булып кала бирә.

Әдәбият

Активный словарь русского языка / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян, Е.Э. Бабаева и др.; отв. ред. Ю.Д. Апресян. М.: Языки славянской культуры, 2014. Т. 1. 408 с.

Активный словарь русского языка / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян, Е.Э. Бабаева и др.; отв. ред. Ю.Д. Апресян. М.: Языки славянской культуры, 2014. Т. 2. 736 с.

Активный словарь русского языка / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян, Е.Э. Бабаева и др.; отв. ред. Ю.Д. Апресян. М.; СПб.: Нестор-история, 2017. Т. 3. 768 с.

Апресян Ю.Д. О проекте активного словаря русского языка // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. М., 2009. № 3 (56). С. 118–130.

Козырев В.А., Черняк В.Д. Лексикография русского языка: век нынешний и век минувший: монография. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2015. 631 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: V том: С–Т / төз. Э.И. Сафина, И.И. Сабитова, О.Н. Галимова һ.б.; фәнни ред. Ф.И. Таһирова, Р.Т. Сәфәров. – Казан: ТӘһСИ, 2019. 908 б.

Ilson R. Introduction // Dictionaries, Lexicography and Language Learning / Robert Ilson. London: Pergamon Press Ltd. and The British Council, 1985. 136 s.

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге мөдире